

DOI <https://doi.org/10.51647/kelm.2020.3.1.46>

СИНЕРГІЯ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ВІДНОСИНИ, ЩО ВИНИКАЮТЬ ПІД ЧАС ДОПИТУ НЕПОВНОЛІТНЬОГО ПОТЕРПІЛОГО У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ УКРАЇНИ

Оксана Мельник

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального процесу
Національної академії внутрішніх справ (Київ, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-1805-830X*

Мирослав Попович

*завідувач криміналістичної лабораторії імені Ганса Гросса
Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
(Чернівці, Україна)
ORCID ID: 0000-0003-4807-6621*

Анотація. Стаття присвячена комплексному дослідженню поняття «допиту неповнолітнього потерпілого» у кримінальному провадженні України в умовах сьогодення. Акцентовано увагу на синергії та її впливі на кримінальні процесуальні відносини, що виникають під час допиту дитини. Визначено високе аксіологічне значення комплексного підходу для вирішення проблеми ефективного допиту в умовах сьогодення, насамперед під час розповсюдження по всьому світові Covid-19.

Зроблено висновок, що, враховуючи пріоритетність прав дітей у кримінальному провадженні, за допомогою спеціального обладнання приміщення необхідно створити у дитини почуття фізичної та психологічної безпеки, зменшити можливу її психічну травматизацію під час проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій.

З питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей-жертв і свідків злочинів, в яких проголошуються права дітей, на застосування процедур, що є дружніми до дітей, у тому числі шляхом забезпечення наявності кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально для дітей, створення у тій же місцевості міждисциплінарних служб для дітей-жертв, пристосування судових приміщень до інтересів дітей-свідків, встановлення перерв у процесі дачі дитиною показань, встановлення строків слухань у такий час дня, який відповідає віку та ступеню зрілості дитини, а також створення належної системи повідомлень, що забезпечує виклик дитини в суд тільки у разі необхідності, вжиття інших заходів, які полегшують процес дачі дитиною показань.

Ключові слова: захист прав дітей, допит, слідчий, міжнародні організації, особа.

SYNERGY AND ITS INFLUENCE ON RELATIONSHIPS OCCURRING UNDER TIME OF INTERROGATION OF A MINOR VICTIM IN THE CRIMINAL PROCEEDINGS OF UKRAINE

Oksana Melnyk

*Candidate of Law, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Criminal Procedure
National Academy of Internal Affairs (Kyiv, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-1805-830X*

Myroslav Popovych

*Head of the Forensic Laboratory named after Hans Gross
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University (Chernivtsi, Ukraine)
ORCID ID: 0000-0003-4807-6621*

Abstract. This article is devoted to a comprehensive study of the concept of interrogation of a minor victim in criminal proceedings in Ukraine in today's conditions. Emphasis is placed on synergies and their impact on criminal procedural relations that arise during the interrogation of a child. The high axiological significance of an integrated approach to solving the problem of effective interrogation in today's conditions, especially during the worldwide distribution of Covid-19, has been determined.

It is concluded that given the priority of children's rights in criminal proceedings, the task of applying the best methods of interrogation should be a consequence, with the help of special equipment to create a child's sense of physical and psychological security, reduce possible mental trauma during investigative (procedural) and procedural actions.

In addition, in matters relating to justice involving child victims and witnesses to crime, the rights of children to child-friendly procedures are proclaimed, including by providing rooms for child-specific interviews, creation of interdisciplinary services for child victims in the same area, adaptation of court premises to the interests of child witnesses, establishment

of breaks in the process of testifying by a child, setting of hearings at a time of day appropriate to the child's age and maturity, establishment of an appropriate system notifications, which ensures that the child is summoned to court only if necessary, the adoption of other measures to facilitate the process of giving evidence by the child.

Key words: protection of children's rights, interrogation, investigator, international organizations, person.

SYNERGIA I JEJ WPŁYW NA RELACJE POWSTAJĄCE PODCZAS PRZESŁUCHANIA MAŁOLETNIEGO POKRZYWDZONEGO W POSTĘPOWANIU KARNYM UKRAINY

Oksana Melnyk

*kandydat nauk prawnych, docent,
docent Katedry Postępowania Karnego
Narodowej Akademii Spraw Wewnętrznych (Kijów, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-1805-830X*

Myroslav Popovych

*Kierownik Laboratorium Kryminalistycznego im. Hansa Grossa
Czerniowieckiego Uniwersytetu Narodowego im. Jurija Fedkowicza (Czerniowce, Ukraina)
ORCID ID: 0000-0003-4807-6621*

Adnotacja. Niniejszy artykuł poświęcony jest kompleksowemu badaniu pojęcia przesłuchania małoletniego pokrzywdzonego w postępowaniu karnym Ukrainy w aktualnych warunkach. Nacisk kładziony jest na synergii i jej wpływ na postępowanie karne powstałe podczas przesłuchania dziecka. Określono wysokie znaczenie aksjologiczne zintegrowanego podejścia w celu rozwiązania problemu skutecznego przesłuchania w aktualnych warunkach, przede wszystkim podczas rozprzestrzeniania się Covid-19 na całym świecie. Stwierdzono, że biorąc pod uwagę priorytet praw dzieci w postępowaniu karnym, zadania stosowania najlepszych metod przesłuchań powinny być konsekwencją, przy użyciu specjalnego wyposażenia pokoju w celu stworzenia poczucia bezpieczeństwa fizycznego i psychicznego dziecka, aby zmniejszyć możliwą traumę psychiczną dziecka podczas dochodzeń (poszukiwań) i działań procesowych. Ponadto w sprawach wymiaru sprawiedliwości w sprawach związanych z udziałem dzieci-ofiar i świadków przestępstw proklamuje się prawa dzieci do stosowania procedur przyjaznych dzieciom, w tym poprzez zapewnienie dostępności pomieszczeń do przeprowadzania ankiet przeznaczonych specjalnie dla dzieci, ustanawianie w tym samym miejscu interdyscyplinarnych usług dla dzieci-ofiar, dostosowywanie pomieszczeń sądowych do zainteresowań dzieci-świadków, ustalanie przerw w procesie składania zeznań przez dziecko, ustalanie terminów przesłuchań o takiej porze dnia, która odpowiada wiekowi i stopniu dojrzałości dziecka, a także stworzenie odpowiedniego systemu komunikatów, zapewniającego wezwanie dziecka do sądu tylko wtedy, gdy jest to konieczne, oraz podjęcie innych działań ułatwiających proces składania przez dziecko zeznań.

Słowa kluczowe: ochrona praw dzieci, przesłuchanie, śledczy, organizacje międzynarodowe, osoba.

Вступ. Гострою та складною проблемою у світі є девальвація людських цінностей, яка тягне за собою стрімке зростання рівня загальної злочинності. На фоні такого сплеску очевидним стає факт росту злочинності як неповнолітніми, так і щодо неповнолітніх.

«Нині в Україні проживає 7,6 млн дітей (майже 18% від загальної кількості населення). За статистикою щороку від 1 до 3 млн дітей в Україні стають жертвами або свідками насильства, вияви якого можуть бути різними – фізичне, сексуальне, психологічне, економічне насильство», – зазначила радник Міністра внутрішніх справ України (Kovalchuk, 2019).

Основна частина. Після проведення опитування представників органів досудового розслідування, аналізу нормативно-правових актів і наукових праць українських і зарубіжних вчених ми дійшли висновку, що проблема насильства над дітьми не може бути вирішена шляхом внесення змін локального характеру лише у кримінальне процесуальне законодавство, оскільки сама діяльність у сфері протидії розповсюдженню такої асоціальної поведінки завжди носитиме інтегральний характер, про що ми вказували неодноразово (Porovuch, 2020: 84).

Так, кардинальною рушійною силою в Україні у сфері захисту прав дітей згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 року № 357 стала Міжвідомча координаційна рада з питань правосуддя, створена як тимчасовий консультативно-дорадчий орган Кабінету Міністрів України з метою запровадження міжінституційної платформи для системного обговорення та вирішення проблемних питань розвитку правосуддя щодо неповнолітніх, прийняття узгоджених рішень, які відповідають інтересам дитини (On the establishment of the Interdepartmental Coordination Council for Juvenile Justice, 2017).

На постійній основі до складу вказаного вище органу входять, зокрема, Національна поліція України, Міністерство внутрішніх справ України, а також за згодою беруть участь Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з прав дитини, представники Офісу Генерального прокурора України, міжнародних організацій і громадських об'єднань.

Нині усі інституції та правоохоронні органи нерозривно пов'язані високою спільною метою у протидії дитячому насильству та захисті прав дітей, оскільки лише така координація зможе зумовити співпрацю для

якісного та ефективного подолання цієї проблеми, її викорінення. Таким чином, на найвищому державному рівні створюється «ударний показник» синергетичного походження.

«Синергія – це сумарний ефект, який полягає у тому, що при взаємодії двох або більше факторів їхня дія суттєво переважає ефект кожного окремого компонента у вигляді простої їхньої суми» (Explanatory dictionary). Синергетичний підхід під час вирішення кримінальних процесуальних проблем досягається шляхом «впливу» зовнішніх факторів не лише на кримінальну процесуальну діяльність, а й на ситуацію, яка породжує кримінальні правовідносини. У цьому аспекті основні зусилля всіх об'єднаних у єдине ціле організацій повинні приділятися превенції, яка має превалювати над розслідуванням кримінальних правопорушень.

Відповідно до Тлумачного словника термін «превенція» означає «систему заходів, спрямовану на запобігання, попередження чого-небудь (наприклад, злочинів)» (Explanatory dictionary). У зв'язку з цим посиленої уваги потребують кримінальні правовідносини, які останнім часом виникають і розвиваються у зв'язку з Covid-19. Через постійне перебування неповнолітніх за комп'ютерами неодмінно зростає рівень протиправних дій щодо дітей або за їх участю.

За результатами проведеного нами анкетування слідчих Національної поліції України найбільш вразливою групою дітей, які стають жертвами «чорних» користувачів соціальних мереж, є малолітні віком із 7 до 14 років. Вирішенням однієї з глобальних проблем в Україні та викликом для усього суспільства може бути криміналізація не лише розповсюдження, а й перегляду та зберігання відео-матеріалу щодо дитячої порнографії. На наше переконання, якщо перегляд і зберігання для особи стає звичною справою, то в майбутньому така звичка неодмінно переростає у «норму» для цієї людини, що викликає асоціальну поведінку із прогнозованим результатом – неодмінним бажанням здійснити кримінальне правопорушення щодо дитини вже в реальному середовищі, у реальному житті.

«Асоціальна поведінка – сукупність людських дій і вчинків, що суперечать існуючим у цьому соціумі культурним нормам, соціальним правилам та обов'язкам. Асоціальність зумовлена ігноруванням людського досвіду та звичаїв, вона призводить до порушення взаємин із навколишніми» (Explanatory dictionary). У такому випадку асоціальна поведінка особи, яка «унормувала» для себе системний перегляд відповідних матеріалів за участю дитини, неодмінно буде мати наслідком спробу здійснити сексуальне насильство над дитиною безпосередньо, вийшовши далеко за межі соціальних мереж.

Варто розуміти і необхідність створення на державному рівні центрів з надання допомоги свідкам / потерпілим дітям, контактні телефони яких могли б бути занотовані, наприклад, у шкільних щоденниках. Це, звісно, деякою мірою виходить за межі кримінального процесу, але саме такі прості формули можуть бути дієвим інструментом, зокрема, протидії будь-якому насильству щодо дітей.

Крім цього, державою мають бути створені умови підтримки дітей, які демонструють віктимну поведінку, провокуючи злочинців до протиправних дій. Водночас у Конвенції про права дитини чітко зазначено, що саме «батьки або у відповідних випадках законні опікуни несуть основну відповідальність за виховання і розвиток дитини. Найкращі інтереси дитини є предметом їх основного піклування» (Convention on the Rights of the Child, 1989).

«Віктимність (від лат. *Victima* – жертва) – схильність стати жертвою злочину. В сучасній віктимології термін майже не використовується, а припущення, що вчинення злочину може залежати від поведінки жертви, піддається гострій критиці як звинувачення жертви» (Explanatory dictionary). З урахуванням високого темпу росту злочинності проти дітей вихованню дитини варто приділяти увагу не лише батькам, а й шкільним психологам та іншим галузевим спеціалістам, оскільки «чужих дітей не буває».

Грунтуючись на базовій вимозі щодо профілактики віктимної поведінки дітей, інформативній допомозі в складних життєвих ситуаціях, регулярній оцінці загроз вчинення злочинності щодо дітей, у кримінальному процесі варто розглянути пропозицію під час допиту неповнолітнього про залучення до участі виключно психолога. Чинний Кримінальний процесуальний кодекс України містить норму, яка дозволяє зробити вибір, оскільки слідчому (дознавачу) пропонується обрати між педагогом або психологом. Так, «допит малолітньої або неповнолітньої особи проводиться у присутності законного представника, педагога або психолога, а за необхідністю – лікаря» (Stolitnoho, 2020: 338). Як зауважував С.О. Голунський, допит – це велике мистецтво. Навчитися вести допит можна лише на практиці. Він як будь-яке мистецтво потребує з однієї сторони здібностей, а з іншої – вміння та досвіду (Holunskyi, 2004).

Зрозумілою стає проблема кваліфікованого слідчого (дознавача) для ведення допиту, в той час як у багатьох країнах допит з участю постраждалої дитини відбувається виключно психологом, натомість як слідчий знаходиться в сусідній кімнаті та має можливість завдяки техніці задавати питання психологу (при цьому дитина не чує цих питань), який корегує спілкування з дитиною та має змогу кваліфіковано дізнатися про всі обставини скоєного проти неї кримінального правопорушення. Важливим у цій ситуації буде грамотне та тактично правильне професійне спілкування, яке унеможливить будь-який негативний вплив, викликаючи згадуванням. Уникнення травмування дитини під час допиту стає вирішальним вектором. Не можливо ставити інтереси слідства вище інтересів неповнолітнього постраждалого. Травмування психіки дитини через некомпетентне ставлення неприпустиме ні за яких умов.

На практиці можуть виникнути ситуації, під час яких здійснюються так звані повторні чи додаткові допити. У теорії кримінального процесу ці два види допиту прийнято розмежовувати, хоча обидва мають назву «пере-

допити». Так, додатковий допит загалом спрямований не на загальний предмет допиту, оскільки під час основного допиту з'ясовано так звані «базові» фрагменти, а на конкретні обставини, які лишилися недослідженими за різних причин чи умов. У такому випадку додатковий допит спрямовуватиметься на з'ясування прогалин під час основного допиту. Саме тому додатковий допит завжди буде носити характер вторинного допиту або такого, що носить допоміжний характер порівняно з основним.

На наше переконання, особа, яка проводить допит, має вжити усіх можливих засобів для того, щоб під час досудового розслідування питання допиту були вичерпно розкриті в межах одного первинного (основного) допиту. Для цього така особа повинна готуватися до допиту, плануючи різні варіанти розвитку відносин під час давання показань. Значна частина часу під час підготовки має бути віддана збору матеріалів, які характеризують особу потерпілого та інші обставини, що можуть бути необхідні під час допиту. Інакше кажучи, службова особа ще до початку допиту потерпілої дитини вже володіє значною кількістю інформації щодо неї для більш якісного проведення слідчої (розшукової) дії.

Виправданим залишається така тактика в питаннях слідчого (дознавача), під час якої постраждалий самостійно розкаже про події, що відбулися. Неправильною є позиція, коли слідчий (дознавач) розкаже замість дитини про те, що сталося, а потім запитує про те, чи правильно він розповів. Цінність такого допиту втрачена, оскільки дитина в такому випадку підпадає під вплив авторитету такої особи, а інколи діти просто мають страх сказати дорослому, що щось не так було сказано.

В усіх випадках діалог повинен бути доброзичливим і спрямованим на добровільний виклад інформації про обставини кримінального правопорушення щодо дитини. Лексикон, за допомогою якого дитина розкаже слідчому (дознавачу) необхідну інформацію, також може свідчити про рівень не лише розвитку дитини, а й її соціальне оточення, умови виховання. Очевидно, що ці обставини впливають і на скоєння щодо постраждалого кримінального правопорушення. Отже, допит дитини, яка є постраждалою у кримінальному провадженні, є цікавим і складним водночас, але «крихким» щодо психіки дитини.

Будь-який додатковий допит уже є повторним, але не будь-який повторний є додатковим, оскільки додатковий допит є додатком до основного, тобто органічно є його продовженням. Повторний же допит є допитом, який проводиться вдруге, тобто він можливий за нових умов. Наприклад, у випадку, коли з'явилися якісно нові обставини, виявилися розбіжності між показаннями та доказами у провадженні, з часом виникли сумніви у достовірності первинних показань тощо.

Якщо по звичайних кримінальних провадженнях повторні допити є звичайною справою, то у кримінальних провадженнях за участю дітей це украй неприпустимо у зв'язку із можливою травматизацією неповнолітнього, оскільки будь-яке втручання має бути надобережним. Небажаним є повторний чи додатковий допит дитини, яка є постраждалою. У випадку необхідності повторного допиту за новими обставинами насамперед варто все ж таки шукати інші шляхи збору доказової інформації.

На наше переконання, навіть сам по собі допит неповнолітнього є крайнім заходом, специфічною слідчою (розшуковою) дією, яка має бути проведена з урахуванням специфіки нестійкої дитячої психіки. В ідеалі допит дитини має бути проведений один раз за весь час кримінального провадження і проведений він має бути бездоганно. Водночас раніше ми зазначали про юридичну неможливість допиту з обмеженням в один раз під час усього кримінального провадження, оскільки засада безпосередності дослідження показань, речей і документів зобов'язує суд допитати в судовій залі осіб безпосередньо, тобто вплив на психіку дитини буде здійснено ще раз.

Крім того, на практиці часто трапляються непоодинокі випадки, коли до допиту залучається педагог із найближчої школи (часто в шкільних закладах психологи відсутні). У цьому випадку про ефективність проведення допиту дитини не йдеться, а все спрощується для формальності. У той же час питання вибору / залучення учасників, які є обов'язковими під час допиту дитини, є украй важливим. Психолог (а не педагог), який може бути присутнім під час допиту, може надати цінні поради чи окремо після допиту дитини бути допитаним в якості свідка. Варто визнати, що Україна стоїть на шляху створення дієвих механізмів захисту прав дітей, тому потребує вирішення, зокрема, питання навчання психологів зі спеціалізацією для потреб кримінального провадження за участю дітей, а в подальшому і створення єдиного реєстру таких психологів.

Створення оптимальних умов для допиту дитини з метою уникнення можливої травматизації є пріоритетним завданням під час розслідування. З огляду на це нами було запропоновано внесення у Кримінальний процесуальний кодекс України нової загальної засади кримінального провадження під назвою «дитиноцентризм» (Роровуч, 2020). Слово «центр» означає «щось основне в чому-небудь», а під терміном «дитина» у кримінальному процесуальному законі прийнято говорити про особу віком до 18 років. Кримінальний процесуальний кодекс України у випадку, коли йдеться про дитину, використовує терміни «малолітня» або «неповнолітня особа». Так, дитина до досягнення нею 14 років є малолітньою, а неповнолітньою є малолітня особа, а також дитина у віці від 14 до 18 років. Таким чином, термін «дитиноцентризм» у кримінальному провадженні означає, що найкращі інтереси дитини (фізичної особи віком до 18 років) у кримінальному провадженні мають бути основними та пріоритетними.

На підтримку запровадження такої засади у кримінальному провадженні наведемо положення Комплексної стратегії проти насильства, відповідно до положень якої «комплексна система» для захисту дітей: 1) розміщує дитину в центрі системи; 2) розміщує найкращі інтереси дитини в основі системи; 3) працює

над сприянням, захистом і реалізацією прав дітей на захист, як це передбачено у Конвенції про права дитини; 4) приділяє особливу увагу правам вразливих груп, таких як діти, позбавлені волі, та діти, які перебувають у конфлікті із законом; 5) забезпечує, щоб усі основні учасники та системи (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення, правосуддя, громадянське суспільство, громада та сім'я) діяли для захисту та підтримки дітей (A comprehensive strategy against violence).

Висновки. Враховуючи пріоритетність прав дітей у кримінальному провадженні, кращі методики допиту повинні втілюватися за допомогою спеціального обладнання приміщення, щоб створити у дитини почуття фізичної та психологічної безпеки, зменшити її можливу психічну травматизацію під час проведення слідчих (розшукових) і процесуальних дій.

З питань правосуддя у справах, пов'язаних із участю дітей-жертв і свідків злочинів, у яких проголошуються права дітей, процедури, що є дружніми до дітей, повинні проводитися у тому числі шляхом забезпечення наявності кімнат для проведення опитувань, призначених спеціально для дітей, створення в тій же місцевості міждисциплінарних служб для дітей-жертв, пристосування судових приміщень до інтересів дітей-свідків, встановлення перерв у процесі дачі дитиною показань, встановлення строків слухань у такий час дня, який відповідає віку та ступеню зрілості дитини, а також створення належної системи повідомлень, що забезпечує виклик дитини в суд тільки у разі необхідності, вжиття інших заходів, які полегшують процес дачі дитиною показань.

Підсумовуючи зазначене, варто підкреслити високе аксіологічне значення одночасних розробок вчених різних галузей і спеціальностей щодо механізмів захисту прав дітей, оскільки саме такий синергетичний підхід зможе сприяти ефективному вирішенню найгостріших проблем суспільства.

Список використаних джерел:

1. Голунський С.А. Техника и методика расследования преступлений. Вып. 1. / С.А. Голунский, Г.С. Рогинский. М. : НОРМА – ИНФРА, 2004. 187 с.
2. Ковальчук Т. Щороку від 1 до 3 млн дітей в Україні страждають від насильства. 2019. // URL: https://mvs.gov.ua/ua/news/21188_Tetyana_Kovalchuk_SHCHoroku_vid_1_do_3 mln_ditey_v_Ukraini_strazhdayut_vid_nasilstva.htm.
3. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text.
4. Кримінальний процесуальний кодекс України з постатейними матеріалами практики КСУ, ВСУ, Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ : науково-практичний посібник / за заг. ред. А.В. Столітнього. К. : Норма права, 2020. 1504 с.
5. Попович М.В. Дитиноцентризм у кримінальному провадженні : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Актуальні питання вдосконалення національного законодавства». Маріуполь, 14 травня 2020 року. С. 82–86.
6. Постанова Кабінету Міністрів України від 24 травня 2017 року № 357 «Про утворення Міжвідомчої координаційної ради з питань правосуддя щодо неповнолітніх» // Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/357-2017-%D0%BF#Text>.
7. Рада Європи «Комплексна стратегія проти насильства». URL: <https://rm.coe.int/168046eb82>.
8. Тлумачний словник. URL: <https://slovnuk.ua/index.php?swrd=%CF%D0%C5%C2%C5%CD%D6%B2%DF>.

References:

1. Holunskyi S.A. Rohynskyi S.A. (2004) Tekhnika y metodyka rassledovaniya prestupleniy [Technique and methods of crime investigation]. M. : NORMA – YNFRA. 187 p. [in Ukrainian].
2. Kovalchuk T. (2019) Shchoroku vid 1 do 3 mln. ditei v Ukraini strazhdaiut vid nasylstva [Every year, 1 to 3 million children in Ukraine suffer from violence] [in Ukrainian].
3. Konventsiia pro prava dytyny [Convention on the Rights of the Child] vid 20.11.1989 [in Ukrainian].
4. Stolitnoho A.V. (2020) Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy z postateinymi materialamy praktyky KSU, VSU, Vyshchoho spetsializovanoho sudu Ukrainy z rozghliadu tsyvilnykh i kryminalnykh sprav [Criminal Procedure Code of Ukraine with article-by-article materials of the practice of the CCFU, the Supreme Court of Ukraine, the High Specialized Court of Ukraine for Civil and Criminal Cases] : naukovy-praktychnyi posibnyk / za zah. red. K. : Norma prava. 1504 p. [in Ukrainian].
5. Popovych M.V. (2020) Dytynotsentryzm v kryminalnomu provadzhenni [Child-centeredness in criminal proceedings] : materialy Vseukrainskoi naukovy-praktychnoi konferentsii “Aktualni pytannia vdoskonalennia natsionalnogo zakonodavstva”. Mariupol, 14 travnia 2020 roku. P. 82–86 [in Ukrainian].
6. Pro utvorennia Mizhvidomchoi koordynatsiinoi rady z pytan pravosudiv shchodo nepovnolitnykh [On the establishment of the Interdepartmental Coordination Council for Juvenile Justice] : postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 24 travnia 2017 roku № 357 [in Ukrainian].
7. Kompleksna stratehiia proty nasylstva [A comprehensive strategy against violence] : Rada Yevropy [in Ukrainian].
8. Tlumachnyi slovnyk [Explanatory dictionary] [in Ukrainian].